

о. *Юрій Мицик*

РІДНЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У БІЛОРУСІ

Про міцні українсько-білоруські зв'язки в козацьку добу, в часи Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. в загальних рисах добре відомо¹. Досить згадати хоч би те, що ряд видатних діячів цієї війни були етнічними білорусами або мали українсько-білоруське походження, наприклад, Силуян Мужилівський, Ян Соколовський, Станіслав-Михайло Кричевський, Сідляр та ін., про що нам вже доводилося писати². Однак дослідження та архівні пошуки останнього десятиліття виявили чимало матеріалу, який свідчить про набагато міцніші, ніж досі уявлялося, українсько-білоруські зв'язки. Так, український історик Петро Кулаковський знайшов серед документів «Литовської метрики» докази білоруського походження (із шляхти Мстиславського повіту) сподвижника гетьманів Івана Виговського, Петра Дорошенка та Дем'яна Многогрішного, дипломата й майбутнього миргородського полковника (у 1672 р.) Івана (Яна) Дубяги, який переселився на Україну разом із своїм батьком Богданом не пізніше 1657 р.³ Нащадок цього роду – Олександр Дубляга – був канцеляристом у гетьмана Івана Мазепи і після поразки повстання 1708–1709 рр. потрапив на заслання в Архангельськ. Нам вдалося виявити документи про те, що у керівника повстання 1594–1596 рр. Северина (Семена) Наливайка був свояк Сава («швагер», тобто чоловік сестри), який проживав у Слуцьку⁴.

Але, звичайно, найбільший інтерес викликає постать гетьмана України у 1648–1657 рр., керівника Національно-визвольної війни, будівничого Української держави Богдана Хмельницького, котрий, як виявилось, теж був пов'язаний з Білоруссю. Насамперед, тут варто звернути увагу на постать полковника Філона Гаркуші, котрий, як свідчить табірний щоденник князя Януша Радзивила за 1649–1652 рр., доводився родичем Богдану Хмельницькому. Цей Гаркуша, як свідчить інший документ, був «родом з Бихова»⁵. Варто зауважити, що білоруські повстанці, які зібралися в Брагині (нині – райцентр Гомельської обл.), спочатку обрали своїм керівником Кизима. Саме йому був даний універсал Богдана Хмельницького, котрим гетьман забороняв повстанцям відступати «з Речиці, Гомеля та Лоева». Після того ж, як Кизим утопився в р. Прип'ять, не пізніше початку жовтня 1648 р. його замінив Гаркуша. Така заміна була не випадковою, бо Гаркуша доводився родичем Кизиму. Як свідчать недавні генеалогічні пошуки київського історика В. Кривошеї, Гаркуші та Кизими були спорідненими, інколи навіть виступали під одним прізвищем (Кизими-Гаркуші). Можливо, що Гаркуша є прізвиськом (по-українськи «гаркуша» – картавий). Якщо це так, тоді і рід Хмельницьких був пов'язаний з Кизимами, а останні дали одного з видатних керівників українського повстання 1637–

¹ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у Визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 10–11.

² Мицик Ю. Невідомий лист Яна Соколовського – сподвижника Б. Хмельницького // Український історичний журнал. – 1987. – № 5. – 118–121.

³ Пам'ятки історії Східної Європи. – Острог–Варшава–Москва, 1999. – С. 339–344.

⁴ Мицик Ю. З нових джерел до історії повстання 1591–1596 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 71, 73.

⁵ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1967. – № 59.

1638 рр., страченого польськими карателями. У цьому повстанні брав, до речі, активну участь і сам Б. Хмельницький.

Найціннішими ж у контексті розмови про українсько-білоруські зв'язки в роки Національно-визвольної війни є знахідки, виявлені нами у фамільному архіві князів Радзивилів, який в основному зберігається в Архіві Головному актів давніх у Варшаві, особливо в недавно зінвентаризованому та описаному 10-у відділі цього фонду. Вони стосуються бихівського полковника Івана Нечая, на біографії котрого варто зупинитися детальніше.

Отже, І. Нечай походив з православної шляхти чи то Київського, чи то Подільського, чи то Мстиславського воєводства (щодо родового гнізда цієї гілки Нечаїв і досі не дійшли спільної думки). Він доводився рідним братом герою Національно-визвольної війни, відомому брацлавському полковнику Данилу Нечая, який загинув у бою під Красним у лютому 1651 р. Іван Нечай був зятем Богдана Хмельницького, чоловіком його дочки Степаниди, причому одружився з нею ще до 1648 р. З 1649 р. перебував у складі Брацлавського полку, в 1650–1653 рр. був послом-резидентом Української держави до Кримського ханства. З кінця 1654 р. брав активну участь у боях у Білорусі. Наприкінці 1655 р. він уже був полковником чауським та новобихівським, а в січні 1656 р. – Б. Хмельницький призначив його білоруським полковником. Після загибелі Івана Золотаренка (рідна сестра І. Золотаренка Ганна була дружиною Б. Хмельницького), стає і наказним гетьманом у Білорусі. Нечай активно протидіяв московським воєводам на Білорусі, відмовлявся віддавати білоруські міста Копись, Пропойськ, Рославль, Старий Бихів, Чауси, Чичерськ, розташовані в Борисівському, Мінському, Могилівському, Мстиславському, Оршанському, Шкловському повітах, царським військам, через що виник гострий конфлікт з Москвою. Природно, що Нечай цілком підтримував гетьмана Івана Виговського, який уклав Гадяцький договір 1658 р., на підставі якого Україна й частина Білорусі як «Велике князівство Руське» мали увійти до Речі Посполитої вже як рівноправний член федерації.

Після цього Бихів був обложений московськими військами. Разом з Нечаєм оборону міста керував бихівський полковник Самійло Виговський, який доводився двоюрідним братом гетьману Івану Виговському та його молодшому брату, полковникові Данилу Виговському (Данило Виговський був одружений із Оленою – другою дочкою Богдана Хмельницького). Бихів впав після тривалої облоги аж у грудні 1659 р. Іван Нечай потрапив у полон і разом із Самійлом Виговським, братом Юрієм та своєю родиною був засланий до Тобольська. Сучасний дослідник біографії І. Нечая В. Горобець вважає, що саме Нечай був керівником литовського посольства, яке прибуло у січні 1669 р. до гетьмана Петра Дорошенка в Чигирин, і передав останньому запрошення на коронацію Михайла Вишневецького. Після 1669 р. «відомостей про Івана Нечая в документах вже не зустрічаємо»⁶.

У світлі виявлених нами документів, які наводяться нижче, зрозуміло, що внаслідок укладення Гадяцького миру 1658 р. Іван Нечай та його дружина Стефанида Нечай (Хмельницька) отримали від короля Яна Казимира «Бобруйське староство, яке лежить у Речицькому повіті», тобто І. Нечай став бобруйським старостою і полковником військ Речі Посполитої. З маєтностей, що належали королеві Людвіці-Марії (дружині Яна Казимира й удові його брата Владислава IV) і які перед цим тримала княгиня Софія Друцька-Горська Ходкевич, їм було виділено у 1659 р. саме місто Бобруйськ з різними маєтностями (села, фільварки, рудні, млини і т. д.), а також села Брожа, Демидовичі, Зеленьковичі, Ковчиці, Петровичі на правому боці Березини та села Ольша, Берди, Панкратовичі, Параличі, Хомичі, Клибоковичі, Кочерище, Овсімовичі, Плесси, Товзиловичі, Воротинь та ін. на її лівому боці. Оскільки Нечай потрапив у полон, то це староство взяв до своїх рук польний писар Великого князівства Литовського, ошмянський староста Олександр Іларіон (Гіларій) Полубинський та його дружина Софія Полубинська (уроджена Володкович). Коли ж Нечай вийшов з полону, а це сталося, на наш погляд, унаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р., і повернувся до Бобруйська, то ви-

⁶ Горобець В. Іван Нечай // Полководці Війська Запорозького. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 275–276.

никла малоприємна колізія, яку було вирішено у Варшаві 18.03.1668 р., очевидно, не без втручання короля. Зокрема, було досягнуто компромісу: Нечай та його дружина мали відмовитися від Бобруйського староства на користь О. Полубинського та його дружини, а взамін отримати менш престижне Загальське староство (Загаль знаходиться на шляху між Речицею та Мозирем і є місцем пам'ятної поразки українських військ полковника Іллі Голоти у червні 1649 р.; нині це село на березі р. Вуць (Уть) в Річицькому районі на шляху з Юревич до Хойників). Відступний запис Нечая ствердили стражник ВКЛ Михайло Обухович, писар і референдар Ципріян Павел Бжостовський та віленський підкоморій Гіларій Чиж Мінтовт, що й визнав канцлер ВКЛ Криштоф Пац. Оскільки відступний запис Нечай підписав і від імені своєї дружини, то іншим документом він брав на себе зобов'язання умовити погодитися на це Стефаниду і остаточно вирішити дане питання на найближчій сесії мозирського гродського суду. Без сумніву, це питання було вирішено позитивно, що опосередковано стверджують інші, знайдені нами і вже опубліковані документи⁷. Це два польськомовних листи чернігівського полковника Василя Дунін-Борковського, писаних у Чернігові 22(12).10 та 27(17).12.1678 р. і адресованих Олександру Іларіону Полубинському, тепер уже великому маршалку ВКЛ, у яких мова йде про підданого Полубинського – якогось Гурського, котрий втік до Гетьманщини. Чернігівський полковник відмовлявся видати Гурського на тій підставі, що якогось не названого втікача-підлітка з його полку до Лоева у ВКЛ не хоче видати Юрій Нечай. Врешті Гурського довелося повернути, причому чернігівський полковник запевняв Полубинського у своїй «сусідський приязні» з «їх мостями, милостивими панами Нечаями». Юрій Нечай – це очевидно брат Івана Нечая, або ж син Івана Нечая та Стефаниди Хмельницької. Згадування Нечай у множині дає певні підстави вважати, що і сам Іван Нечай ще був живим і продовжував володіти тим же староством, включно з Лоевом. Варто відзначити, що у 1996 чи 1997 роках автор цих

рядків зустрівся в Інституті історії з чоловіком, котрий мав документи, що засвідчували його спорідненість з відомим народовольцем Дебагорієм–Мокрієвичем. Він додав, що згідно з фамільним переказом Дебагорії–Мокрієвичі вели свій рід від Івана Нечая, який вийшов з московської неволі зі своєю дружиною Стефанидою і купою дітей. Тоді його історія виглядала малодостовірною і тому, на жаль, ми не надали їй особливого значення. Тепер же нововиявлені документи підтвердили її правдивість. Залишається продовжувати пошуки документів, які б пролили додаткове світло на перебування на Загальському старостві Речицького воєводства внуків та правнуків гетьмана Богдана Хмельницького.

ДОДАТКИ

№ 1

1668, березня 19. – Варшава. – Цесійний запис щодо відмови від Бобруйського староства бобруйського старости і полковника Івана Нечая та його дружини Стефаниди Нечай (Хмельницької)

Ja, Jan Nieczaj i ja, Stephanida Chmielnicka Nieczajowa, małżonkowie, czyniemy wiadomo i zeznawamy tym naszym za consensem JeKrmci, pana naszego młciwego, cessaynym listem dobrowolnym zapisem, iż mając z łaski JeKrmci nam, małżonkom, in solidum conferowane starostwo Bobrujskie, w powiecie Rzeczyckim leżące, a z dobr reformatiej świętej pamięci królowej jej mci, paniej naszej, przez constitucją roku tysiąc sześćset pięćdziesiąt dziewiątego wyjęte i w naszą possessiä od Rzptej oddane, tak same miasto Bobrujsk, jako i wszystkie in genere et specie przynależności i okoliczności, tak jako przed nami trzymała i używała jaśnie wielmożna niegdy j. m. pani Zophia Drucka Horska Chodkiewiczowa, wojewodzina wileńska, wsi Broza, Dziemidowicze, Zieleńkowicze, Kowczyce, Piotrowicze i ich wszystkie przysiołki i wsi, także za rzeką Berezyną wieś Olsza, wieś Biordy, wieś Pankratowicze, wieś Paralicze i ich wszystkie przysiołki i wsi Chomicze, Kłybokowicze, Koczerycze, Owsimowicze, Plosy, Towżyłowicze, Wrotyn i ich przysiołki, zgoła nic nie wyłączając i nie wyjmując od pomienionego starostwa z poddanemi i ich powinnościami, z gruntami orowemi i nieorowemi, dworami, folwarkami, rudniami, stawami, rzekami, rzeczkami, jeziorami, młynami, hony bobrowemi, łowy zwierzynnemi i rybnemi, lasami, sianożęciami, łąkami, błotami, za-

⁷ Мищик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 63–64.

roslami, gajami, drzewem bortnym, czynszami, daniami, działem, robociznami i wszelką powinnością; które to starostwo po dostaniu się moim za dostojenstwo JeKrmci i Rzptej w moskiewskie więzienie objął był rigore summy ante unionem wniesionej na to starostwo wielmożny j. m. pisarz polny W. ks. L., tedy ja, wyszedszy potym z wiezenia, wielmożnemu j. m. panu Alexandrowi Hilaremu Połubińskiemu, pisarzowi polnemu W. ks. L., ośmiańskiemu staroście i wielmożnej j. m. paniej Zophiej Wołodkowiczównie Polubinskiej, marszałkom, ustąpiwszy i tym listem naszym ustępujemy i z prawa naszego dożywotniego, na starostwo Bobrujskie służącego, wiecznymi czasy zrzekszy się na osoby j. m. pana Polubinskiego, pisarza polnego W. ks. L., i samej jej mci paniej Połubińskiej, małżonków, wlewamy, a sobie samym i nikomu żadnego przystępu do wymianowanych dobr starostwa wszystkiego Bobrujskiego i pożytków, z jego przychodzących, nie zostawujemy wiecznymi czasy.

Mają i mocni będą j. m. pan pisarz polny W. ks. L. i j. m. pani pisarzowa polna, małżonkowie, starostwa Bobrujskie, jako się z dawnych czasów w pewnych miedzach i granicach miało, i teraz ma i jakom ja miał i małżonka moja, do possessyi swej objąwszy one według przywileju króla Jmci za te dobra służącego, na całe to starostwo trzymał, pożytków używać i one według woli i upodobania swego obracać.

Na co dajemy wielmożnym j. m. panu Alexandrowi Hilaremu Połubińskiemu, pisarzowi polnemu W. ks. L., ośmiańskiemu etc. staroście i j. m. paniej Zophiej Wołodkowiczównie Połubińskiej, małżonkom, starostom juz teraz Bobrujskim, ten nasz list dobrowolny, cessayny zapis, z podpisem ręki naszej i pieczęciami i z podpisami rąk ich mci panów pieczętarszów od nas uproszonych do tego listu zapisu naszego na podpisach niżej mianowanych.

Pisan w Warszawie roku tysiąc sześćset sześćdziesiąt ósmego, miesiąca marca ośmnastego dnia.

Jan Nieczaj,   Proszony pieczętarsz od jeho m.
pułkownik JeKrmci   pana Nieczaja, Michał
Obuchowicz, strażnik W. ks. L.;
jako proszony podkomorzy (?)
od j. m. p. pułkownika j. k. m.;
Cyprian Paweł Brzostowsky,
ref. i pis. m. p.;
Hilariusz Czyż Mintowt,
podkomorzy wileński, m. p.

AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział X. – Nr 290, k. 14–14 v. Запис рукою др. пол. XVII ст.: «Roku tysiąc sześćset sześćdziesiąt ósmego, msca marca dziewiętnastego dnia j. m. pan Jan Nieczaj, stanąwszy oczewisto, ten list przyznał. Christoph Pac, kancler W. ks. Litt.»

№ 2

**1668, березня 19 (?). – Варшава (?). –
Офіційне зобов'язання загальського старости
і полковника Івана Нечая**

List i dobrowolny zapis przez mnie, Jana Nieczaja, staroste zahalskiego, pułkownika JeKrmci, dany wielmożnemu j. m. panu Alexandrowi Hilaremu Połubińskiemu, pisarzowi polnemu W. ks. L., ośmiańskiemu etc. staroście i samej wielmożnej j. m. paniej Zophiej Wołodkowiczównie Połubińskiej, małżonkom, na to, iż co ja, Nieczaj, uczyniłem swoim i małżonki mej, jej mci pani Stephanidy Chmielnickiej, imieniem, ręką mą podpisawszy cessayną prawną i przez mnie przyznaną za konsensem króla Jemci, pana mego m[i]l[osc]iw[ego], na starostwo Bobrujskie, zrzekszy się onego za uiszczeniem mnie całej i zupełnej satisfactiej za dożywocie moje i małżonki mej, j. m. paniej Stephanidy Chmielnickiej, na osoby j. m. pana pisarza polnego W. ks. L. i samej j. m. paniej pisarzowej polnej W. ks. L. Tedy i małżonke moja, j. m. panią Stephanide Chmielnicką, przywieść i stanowiąc mam do przyznania owej cesyi na roczkach grodzkich majowych mozyrskich, wstąpiwszy w roczki czwartego dnia po odprawieniu trójga wołania nazajutrz, w roku terazniejszym tysiąc sześćset sześćdziesiąt ósmym, a w niedojściu tych roczków grodzkich majowych mozyrskich, na innych, blisko przypadających a sądownie odprawujących roczkach grodzkich mozyrskich toż zisćić i strzytać powinien będę, zapisując się do evinkowania z osoby mej i wszelakich dobr mych leżących ruchomych teraz będących i napotym nabytych pod warunkami i obowiązkami in casu non statutionis na terminie do przyznania we srzedzinie tego listu opisanyymi.

AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział X, nr 290, k. 20–21. Запис іншою рукою того ж часу: «№ 25. Assecuratio jego mości pana Nieczaja, że ma małżonke swą przywieść do zrzeczenia Bobrujska i przyznać».